

K pojetí lidského potenciálu v soudobých koncepcích „Informační“ společnosti

OLEG SUŠA

Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV,
Praha

V globálních procesech vývoje soudobé civilizace nebývale narůstá aktuálnost nového místa a úlohy člověka. Konkrétně vzniká sociální problém uvolňování a rozvoje lidského tvůrčího potenciálu. Tento problém mnohostranně souvisí se vztahy člověka a vědeckotechnických přeměn ve výrobě i dalších sférách společenského i politického života. Souvisí s intenzívními přesuny ve struktuře a kvalitě výrobních sil, v nichž je akcentována nikoli kvantita, nýbrž kvalita člověka, jeho aktivit a tvůrčích životních sil. Tyto strukturní přeměny nejen výrazně mění způsob života lidí ve společnosti, ale jsou také samy stále výrazněji determinovány proměnami jeho kvality.

Sociální aktivita člověka – včetně výrobně přetvářecí – vyžaduje nutně své obohacování na bázi intenzifikace společenských styků individuí, jejich vzájemného rozvoje a rostoucího společenského efektu jejich aktivity na společnost. Růst významu tohoto zpětnovazebného efektu rozvoje člověka a rozvoje jeho činného sbeuplatnění spolu s růstem významu tvůrčí duchovní práce narážejí například na starou dělbů práce, vztahové struktury společnosti, systémy řízení apod. Na druhé straně vznikající nový technický způsob výroby – založený na tzv. vysokých, špičkových technologiích a plynulé inovaci – je rovněž ve stále větší míře podmiňován právě růstem nové kvality lidského potenciálu nikoli již dílčí pracovní síly, ale spíše univerzálněji rozvinutého individua, jehož potenciál aktivity je určován možnostmi seberealizace v reálném sociálním kontextu. A tak samy vědeckotechnické změny v charakteru a struktuře výrobních sil vyžadují dnes širší změny kvality životního způsobu člověka, a to jak v různých aspektech sociálního klimatu lidské aktivity, tak v potřebách a zájmech lidí, v duchovní sféře a hodnotách společnosti apod. Nové potřeby a hodnoty seberealizace lidí, proces hledání smyslu lidského života i nové technologie vytvářejí dnes velkou výzvu strukturám, společnosti a řízení. Realizace optimální odpovědi na tuto výzvu v konkrétně historických podmínkách bude významným prvkem globálního soutěžení společenských systémů. V této souvislosti nemalou roli hraje vědecké poznání.

Cílem této stati je blíže se seznámit s některými aspekty zkoumání problematiky lidského potenciálu v rozvinutých kapitalistických zemích v souvislosti s formováním koncepcí tzv. informační společnosti a poukázat na některé jejich meze. Poznávací i kritické momenty budou soustředěny v několika problémových okruzích týkajících se trendů hodnotových změn k „nové kvalitě života“ a seberealizaci, dále vztahu člověka a nových technologií v procesu informatizace a konečně problematiky souvislostí obou prvních okruhů se změnami organizačních struktur a sítí lidských vztahů.

1. „Revoluce vědomí“: seberealizace jako alternativa odcizení?

Soudobá nová etapa vědeckotechnické revoluce spojená s informatizací společnosti klade výrazné výzvy pružné proměnlivosti společnosti i jednotlivců – nikoli však *ex post*, nýbrž v předstihu, nikoli pouze v úzkém smyslu specializované kvalifikace, ale spíš stále více v širší

kulturnosti, kultivaci lidí a rozvíjení potenciálu tvořivosti, schopností. Významné předpoklady tohoto předstihu v rozvoji člověka před rozvojem techniky mohou být formovány v procesu přeměny lidských potřeb a hodnot.

Abstrahujeme-li od různých, často subjektivistických interpretací pojetí „kvality života“ či „kvality člověka“ nacházíme složitý *fenomén pohybu lidského vědomí*. V četných nejnovějších reflexích tohoto fenoménu na Západě lze najít nejen imanentní ideologické snahy otupit ostří protikapitalistických nálad a kritiky společnosti, zpochybnit marxistické pojetí reálného humanismu, ale také skutečnost, v níž vystupuje stále více rozpor mezi odcizením společenských produktů a svobodným sebeurčením společenského individua. Výrazem toho je rostoucí akcentování problematiky člověka, i když často v podobě abstraktního antropologismu, jako ústřední priority společnosti i vědy a sféry, v níž leží klíč k řešení dalších perspektiv lidské historie.

Platí to i pro různé soudobé koncepce „revoluce vědomí“, založené na zdůrazňování potřeby transcendence jako hybné síly přeměn v hodnotách. Podle těchto koncepcí právě tato síla povede k nezbytným společenským a civilizačním změnám, jež „transformují“ lidské bytí cestou „lidské revoluce“ a rozvoje lidské potenciality.

Tedy nikoli síla zázračné vědy a techniky, jak po několik dekad slibovali technokraté a scientističtí reformátoři, ztotožňující kapitalismus s industriálním technickým způsobem výroby, ale vnitřní změna hodnot transcendujících individuí. V podstatě síla lidského ducha, „sebeuvědomění“ a „osvícení“ morálky. „Revoluce vědomí“ je na Západě dnes stále vlivnějším proudem sociálního myšlení prezentována jako základna vývoje k nastolení pravého a svobodnějšího lidského bytí, k přeměně smyslu obsahu lidské seberealizace – od masového „materialistického“ konzumu k individualizovanému sebevyjádření, k svobodnějším životním volbám, aktivnějšímu postoji ke světu atd. K tomu jsou vytvářeny teoretické i empirické argumenty využívané též v různé míře v koncepcích „informační“ společnosti.

V současné situaci zrychlujících se přeměn je hlavně proklamována potřeba orientovat člověka k seberealizaci zaměřené na aktivitu ve společnosti, překonávající nezdravou privatizaci odcizeného způsobu života masové společnosti a překročení konzumerismu jako východisek řešení civilizačního odcizení. Zároveň jde o obsah a charakter seberealizace v její etické artikulaci.

Takto se například E. Frommovi jeví nástrojem humanizace člověka aktivní lidské bytí jako sebevyjádření a překonání spotřebitelské, „vlastnické chamtivosti“ člověka. Z hlediska „lidské přirozenosti“ je etickým zlem soukromé vlastnictví, které olupuje jiné lidi o určité hodnoty. Za příčinu považuje Fromm orientaci lidské psychiky a lidského jednání na „přivlastňování, vlastnění“ a to, že „žijeme ve společnosti založené na soukromém vlastnictví, zisku a moci“ [Fromm 1978 : 63–65]. A tato orientace je Frommovi zdrojem civilizačního odcizení a protikladem, překážkou „lidského bytí“ jako aktivního tvořivého sebevyjádření. Rozvinout lidskou emancipaci znamená „vyjít ze sebe“, být svobodný od věcí i od sebe, „nevázat se na vlastní ego: Svoboda jako podmínka pravé produktivity je opuštění vlastního ego, osvobození z pout vlastnění“ [Fromm 1978 : 65]. Podle M. Fergussonové jde o nové stadium v evoluci člověka, v němž jde o „uvolňování lidského duchovního potenciálu“ jako o „revoluci lidského ducha“, „kulturní transformaci“ založených na individuální sebepřeměně („osobní transformaci“), v níž se „nové vědomí a poznání přetváří v potenciál schopností neustále měnit svůj vlastní život“ [Fergusson 1982 : 156]. Autorka tuto revoluci lidského ducha utopicky spojuje s utvářením „informační společnosti“.

D. Yankellowich zkoumá v rámci „americké kulturní revoluce“ hodnotové změny v „psychostruktuře společnosti“, jež charakterizuje jako pohyb od původních individualistických hodnot tvrdé práce a sebeomezení přes hedonistický egoismus spotřebitelské „povinnosti

k sobě“ (vyjadřovaný heslem: „Já především“) k hodnotám sebevyjádření ve smysluplných a společensky prospěšných a angažovaných aktivitách. Takováto seberealizace „nahrazuje jak sebeomezování, tak i povinnost k sobě a vede ke zdravé adaptaci“ [Yankellowich 1981 : 246].

V dlouhodobé perspektivě je identifikován proces pohybu od „materialistických“ k „postmaterialistickým“ [Interfutures 1979 : 102–107] hodnotám, kdy podle výzkumů veřejného mínění postupně ustupovala prioritizace faktorů materiálních existenčních potřeb aspiracím seberealizace, sounáležitosti a kvality života [de Jouvenel 1986 : 86–89].

Komparativní analýzy podle projektu „Interfutures“ OECD například ukazují, že „postmaterialismus“ je výraznější u mladších lidí (20–29 let) a slabší u starších (od 65 let). Podle H. de Jouvenela nedošlo v posledních 25 letech k výraznému návratu k hodnotám materialismu, přestože populace stárne a v ekonomice působí krizové problémy.

Komparativní výzkumy OECD ovšem empiricky potvrzují, že rozlišení „materialistů“ a „postmaterialistů“ je relativní – ve skutečné populaci jde o marginální typové skupiny a většina populace vyjadřuje smíšené preference: většina Evropanů vyjadřuje směsici orientací jak k cílům svobody, tak jistoty. U cílů „svobody“ jde především o potřeby jedince vymanit se z komplexního tlaku jeho prostředí a ve společnosti svobodněji realizovat vlastní zájmy a potřeby, uvádí de Jouvenel. Přitom je zpochybněna relevance stávajících institucí a tradičních autorit. Roste požadavek účasti na rozhodování ovlivňujícím život jedinců v prostředí, v němž žijí, narůstá četnost asociativních hnutí k cílům řešení problémů sociálního a ekologického životního kontextu a k hledání nových jistot.

Rovněž D. Yankellowich konstatuje, že většina Američanů se podle jeho výzkumů vědomí orientuje jak k větší osobní svobodě, tak k materiálnímu blahobytu: „většina chce víc – víc materiálního zboží a víc osobní svobody; k současnému komfortu více volného času; udržet ekonomické jistoty a k tomu životní dobrodružství, pestrost, změnu, politickou svobodu i nové sociální nároky; užívat co má. Většina chce to nejlepší ze světa ekonomických imperativů i ze světa hodnot kvality života“ [Yankellowich 1981 : 191].

Problémem se stává šíření směsí „materialistických“ a „postmaterialistických“ hodnot v dominantní většině populace v situaci rostoucích obtíží a globální krizové situace kapitalistické ekonomiky. Hodnoty se mění pomaleji než ekonomika a dochází tak k rozporům mezi chováním lidí a ekonomickými podmínkami. Již D. Bell konstatoval „disjunkci mezi kulturou a sociální strukturou“, kdy Američané volí životní způsob nepříznivý ekonomickému rozvoji. Kulturní změny, jež oslabují soutěživost, oslabují také ekonomiku. To vytváří napětí, „jehož důsledky jsou nejasné“ [Bell 1976 : 14].

Také Yankellowich upozorňuje na kauzální zpětnou vazbu mezi hodnotami „psychokultury“ a vývojem ekonomických podmínek. Hodnotí sedmdesátá léta jako éru Bellovy disjunkce: „Myslili jsme, že žijeme v tak bohatém a pružném světě, jenž nám dá všechno, co chceme. Zatím nevíme, kam povede rozpor mezi rozšiřujícími se kulturními potřebami a ekonomikou v nesnázích“ [Yankellowich 1981 : 159].

H. Kahn vidí v kulturním rozporu, oné Bellově „disjunkci“ nových kulturních hodnot lidského života (a požadavků zvyšování jeho kvality s ekologickými i antropologickými cíli) a „starého“, tj. kapitalistického, ekonomického systému doslova „sociální limity“ růstu. Hodnotové změny šedesátých a sedmdesátých let, zvláště jejich hedonistický aspekt a introspekci spolu s antitechnickými náladami, považuje za „destruktivní“ vůči americkému systému a jejich šíření spojuje s „předčasným přechodem k životnímu způsobu postindustriální společnosti“ a s politikou „sociálního blahobytu“, zbytnění státní ingerence do podnikání a s jejími nositeli – „neoliberálními intelektuály“ a „symbolisty“ vyšší střední třídy [Kahn 1979 : 161–170].

Kahn v podstatě uvažuje takto: jestliže uvedené hodnotové změny jsou výsledkem minulého ekonomického růstu, pak tento růst musí pokračovat, aby „uživil“ hodnotové změny, jež vyjadřují rostoucí nároky člověka a jsou „přirozené a nutné“. Proto je třeba současnou podobu nových hodnot a imperativů (emphases) „symbolické kultury“ korigovat a přizpůsobit realitě ekonomických možností – přizpůsobit je především v jejich ekonomickém (spotřeba v rovnováze s produktivitou) i sociálně politickém obsahu („antikapitalistické nálady“, tj. kritika kapitalismu, jeho ziskových cílů a ducha vlastnictví), neboť Kahn ještě na počátku osmdesátých let věřil, že nový americký ekonomický „boom“ znovudobytí ztracených vedoucích pozic může zajistit „neokonzervativní revolta“ reaganismu [Kahn 1982: 190].

M. Fergussonová zase zdůvodňuje potřebu „transformace“ člověka mimo jiné také tím, že složitost společnosti a růst hodnot autonomnosti lidí vytvářejí „rozsáhlou ekonomickou nejistotu“ [Fergusson 1982: 359].

Příčinou krizových obtíží vyspělých kapitalistických ekonomik, zejména tzv. stagflace, jež je kombinací inflace a růstu nezaměstnanosti, je podle Ch. Lashe „kultura narcisismu“, podle E. Fromma „egoismus spotřebitelství“ a přivlastňování, podle D. Yankellowiche „psychokultura – já především“. Je to nekonečný proud zájmu o sebe s ekonomickými důsledky spotřeby za hranicí produktivity práce, nezaměstnanosti, růstu cen a poklesu produktivity.

Stagflace je podle současných hodnocení na Západě výsledkem této hluboké „kulturní tendence“ všech ekonomických aktérů: získat výhody pro sebe na úkor druhých.

Ekonomická krize soudobého kapitalismu je podmíněna krizí celého sociálního systému, připouští nyní W. Halal, a proto nepomohou makroekonomické regulace, nýbrž je nutno „redefinovat hlavní sociální instituce společnosti“ [Halal 1986: 34]. Z tohoto hlediska je tzv. „reaganomika“ považována za omezený fiskalismus, který nemůže oživit další růst, neboť ekonomika není jen finanční, ale především široce sociální aktivita, kde hraje významnou roli mnoho subtilních faktorů přesahujících kapitál. „Primárními faktory určujícími obchodní úspěch se v poslední době staly sociální, intelektuální a politické faktory, narůstá podřízenost ekonomických funkcí politickému řádu“ [Halal 1986: 211].

Fergussonová zase hovoří o alternativě hodnot uvolnění lidského potenciálu, autonomie a tvořivé seberealizace. Yankellowich i Fergussonová identifikují formování nových sociálních cílů takto:

Yankellowich

politická svoboda individua
větší sociální autonomie
životní sebevyjádření, tvořivost,
riziko i úspěch i volný čas
sladění ekonomické produktivity
a kvality života
soběstačnost, svépomoc, účast,
samospráva
respekt k záhadám života
více zájmu o minulost a
budoucnost

Fergussonová

ekonomická stálost, úspornost,
přiměřenost
pružnost, smysl pro změnu
tvořivost
autonomie
účast
vzájemná spolupráce
sdílení hodnot a cílů
zisk chápáný jako kvalita
duchovní přesah zisku
vhodná technika jako nástroj –
nikoli jako tyran
anticipativnost, dlouhodobost

Vidíme, že Yankellowich akcentuje politický aspekt postavení individua, kdežto Fergusso-

nová zas ekologizaci společenské výroby. Oba však vidí potřebu vztahů spolupráce, vzájemné pomoci, spoluúčasti a samosprávy ve společnosti, jejímž hybným a zároveň sebedestruktivním rozporem je třídní antagonismus kapitálu a práce, jejímž životním principem je zisk, soutěž o zisk, konkurenční boj.

Je proto zásadní otázkou, zda je skutečně možné prosadit novou sociální etiku „transformačních hodnot“ *bez reálné humanizace společenských vztahů, zejména výrobních*? A jak řešit zájmový konflikt ve společnosti – snad morální výchovou a osvětou k novým hodnotám?

A tak právě především ekonomické poměry kapitalismu na jedné straně omezující reálné rozšiřování sociální aktivity lidského subjektu vytvářejí na druhé straně rozporný problém spotřeby převyšující produktivitu; a tím ovšem také vyvolávají ekonomickou nutnost změny „psychokultury“ v obsahu seberealizace a životního způsobu směrem k překonání „destruktivních potřeb“.

Podle teoretiků alternativní transformace však existují zárodky nové společenské etiky ve sféře vzniku potřeb hlubších a stálejších vztahů, bezprostřední aktivity, sebevyjádření. Tyto potřeby nejsou totožné s přáními, jak poznamenává Yankellowich, a nejsou založeny na izolovanosti jedince jako objektu mimo čas a prostor, nýbrž na „transcendenci sdílených významů ve společnosti“ [Yankellowich 1981 : 264].

Podle Yankellowiche nevyžaduje nová společenská etika „stálý růst hmotného blahobytu či spotřeby a výdajů zdrojů. Rozvíjení hlubších vztahů k lidem a věcem nevyžaduje velké množství peněz . . .“ [Yankellowich 1981 : 260]. Zároveň však v nové ekonomické skutečnosti, ve druhé polovině osmdesátých let, „lze předvídat intenzivní sociální konflikt, ekonomický stres a zmatení signálů pro lidské chování“. Yankellowich přiznává, že růst inflace posiluje „boj mezi chudými a bohatými, kdy první nejsou a druzí jsou chráněni před inflací“ [Yankellowich 1981 : 261]. Preferuje sice otázku adaptace na fyzické limity růstu a navozuje obecný imperativ lidské aktivity ve vzájemném vztahu s lidskou společností a konkrétně historickými podmínkami jejich existence; problém společenské nerovnosti, protikladu bohatství a chudoby však pouze konstatuje. Otázky společenské hodnotové změny jsou postaveny mimo otázku reálné sociálně ekonomické nerovnosti determinující realitu životního způsobu lidí i objektivní základnu formování společenské etiky. Princip reálné společensko-ekonomické determinace lidského života, způsobu života a hodnot je tak autorovou analýzou naplněn jen zčásti a utopie žádoucích změn v hodnotách a etice západní průmyslové společnosti je kombinována s konstatováním rozporů současnosti.

Buržoazní koncepce se stále více shodují v názoru, že civilizace se nadále nemůže opírat o „kulturu narcisismu“ a psychologii nadbytku, žít spotřebitelským způsobem „nad poměry“ v podmínkách rostoucí omezenosti zdrojů a růstu světové populace. Zatímco někteří, jako H. Kahn, si v podstatě neumějí představit alternativu růstu jinak než nekonečnou produkci a spotřebu zdrojů s cílem zisku a materiálního blahobytu, jiní obecně zdůrazňují nutnost hledat alternativy cílů v člověku samém a v jeho vztazích ke světu. Připouštějí, že zatím je stále ještě mnoho lidí v zajetí starých hodnot „růstu, moci a zisku“, a proto se také mohou udržovat staré instituce společnosti založené na těchto hodnotách [Halal 1986 : 34–35].

Tato domněnka je také tzv. ideologickým jádrem ekonomické krize, za něž je označována hlubší příčina: „dilema růstu“ – materialismus versus kvalita života. Podle W. Halala trvá v chování institucí nadále imperativ „více je lépe“: proto velké korporace stále chtějí zvyšovat prodej zboží, vlády rozšiřovat své programy, odbory požadují vyšší mzdy. Probíhající hodnotové změny zvyšují však u lidí zájem o sociální vztahy, seberealizaci, tvořivost, samostatnost a další aspekty „kvality života“, včetně překonání etiky konzumního materialismu. V určitém souladu s těmito hodnotovými posuny je rozvoj technologií „vyššího řádu“ (tzv. high technologies), u nichž se rozlišují „sociální technologie“, určené k poskytování

služeb a zdokonalení fungování sociálních systémů, a „informační technologie“ ve sférách vzdělávání, komunikace, vědeckého výzkumu a dalších forem vědění. A rozvoj těchto technologií představuje výzvy práci, kterou lidé vykonávají, i strukturám institucí a hlavním principům fungování společnosti.

Ekonomický růst je tedy nutno chápat jako prostředek k vyšším cílům zvyšování kvality života, zatímco kulturní změny směřují k hodnotám „méně je více“. Lidé – domnívá se Halal – již v osmdesátých letech více směřují k ocenění „vnitřního uspokojení“ v souladu s „optimalizací kvality života“ a rovnováhou mezi materiálním růstem a jeho sociálními náklady. Hodnotový akcent na seberealizaci člověka, který se objevil v sedmdesátých letech, a stále více otevírá cestu k uvolnění rozmanitosti lidské tvůrčí energie, vytvoří předpoklady pro nový ekonomický rozvoj – „inteligentní růst“ (smart growth). Půjde při něm o hodnoty oceňující „prostší, avšak hlubší, satisfakce kultivující prostotu, jež osvobozuje ducha“. Krizové problémy jsou podle Halala jen symptomy přechodu k jinému typu růstu [Halal 1986: 84–85].

Po tom, co bylo řečeno, je nepochybné, že soudobé konceptualizace tzv. duchovní revoluce na Západě vytvářejí iluzorní dojem o jakémsi přímém automatickém působení lidských hodnot a jejich alternativních přeměn jako „kulturní transformace“ na ekonomiku, řízení, organizaci i sociální instituce – včetně podnikání (kapitalistického podniku či korporace). Hodnoty působí také na vědeckotechnické inovace: *hodnoty lidí jsou považovány za hlavní faktor sociálního kontextu vědy a techniky*. Sociální kontext je tak zužován na sféru vědomí a myšlení lidí, objektivní poměry vytvářené ve společnosti výrobními vztahy jsou redukovány na „sdílené významy“ v kulturně společenské komunikaci. Koncepte „informační“ společnosti k těmto momentům ještě připojují faktory strukturování sociální komunikace, institucí a organizace.

2. Vztah člověka a „vysoké techniky“. Rozvoj lidského potenciálu v procesu informatizace

S růstem podílu vědy ve výrobě, s rozvojem „vysokých technologií“ nesporně rostou nové nároky, problémy ve vztahu k člověku: jestliže člověk nechápe vědu a techniku jen jako nástroj uspokojování základních reprodukčních potřeb, ale stále více jako médium rozšířené reprodukce svého individuálního a společenského rozvoje – pak stále palčivěji vystupuje do popředí otázka sociálního vztahu, v němž může být reprodukováno převrácení instrumentalizace vědy a techniky v instrumentalizaci člověka.

Jinými slovy jde o to, aby se člověk ještě více nestal přívěskem techniky a nebyl způsobem její produktivní aplikace dále zatlačován do omezeného kruhu spotřeby, konzumního způsobu života, v němž na úkor tvořivého rozvoje svého potenciálu životních sil konzumuje věci i volný čas. Vzniká otázka: může se za kapitalismu člověk stávat skutečně rozhodující výrobní silou, subjektem dynamiky společenské výroby, která je stále více založena na „vysokých technologiích“? Vzniká rovněž problém: je možné sladit životní způsob a hodnoty tvořivé seberealizace a svobodného sebeurčení člověka ve společnosti s kapitalistickým a vykořisťovatelským způsobem uplatňování vědy a techniky, jež spoří práci, vytlačuje živou práci a zároveň zefektivňuje její využitelnost, zjemňuje manipulaci člověka, snaží se lépe využít potenciálu, tvořivosti atd. v nekonečném procesu honby za ziskem?

Sociologické reflexe na Západě jsou v těchto otázkách hluboce rozporné. Naděje se snoubí s obavami, humanistické ideje s instrumentální manipulativností.

Koncepty tzv. informační společnosti, vznikající od počátku osmdesátých let, nesporně výrazněji navazují na technokratickou a scientistní linii postindustrialismu let sedmdesátých – především pojetím makrospolečenské civilizační transformace strukturálních přesunů mezi

sektory společenské výroby – a v řadě momentů navazují přímo na některé předchozí autory (např. Z. Brzezinského či D. Bella). Brzezinského hypotéza o centrální úloze elektronizace ve společnosti, jež se má měnit z industriální v „technetronní“, je rozpracována v pojetí tzv. „informační revoluce“ na bázi komputelizace a automatizace výroby, administrativy i služeb: Bellův důraz na „intelektuální technologie“ jako derivát centrálního významu vědění a vědy je dále rozvíjen v koncipování sociálních důsledků rozvoje „informačních technologií“ apod.

Rozvoj „vysokých technologií“ se podle „informačních“ koncepcí stal „hybnou silou sociální změny“, světová vědeckotechnická revoluce stále pokračuje a „civilizace se vyvíjí k postindustriální společnosti, k informační éře a společnosti vědění jako zcela odlišnému sociálnímu řádu integrujícímu a distribuujícímu vědění na historicky nebyvalé úrovni“ [Halal 1986: 59]. Kritickým faktorem, jímž byl dříve přechod od práce ke kapitálu, je nyní vědění a informace také nyní hraje analogickou roli energie při industrializaci: pracovní a kapitálově náročné obory dnes ustupují oborům náročnějším na vědění, jež jsou „poháněny především silami informace“. Kapacita, schopnost zacházet s informací, vědění je nejhodnotnější komoditou moderní ekonomiky [Hawken 1983: 104].

Vývoj k informační společnosti většina autorů dokládá trendy v USA, kde od r. 1948 do 1978 dvě třetiny hospodářského růstu podnítil růst vzdělanosti pracovních sil a zvýšení objemu informací zpřístupněných pracovníkům. Z 19 miliónů nových pracovních příležitostí v sedmdesátých letech bylo jen 5 % v tovární výrobě, 11 % ve zpracovatelském sektoru a 84 % (to znamená 17 miliónů) vzniklo jinde. J. Naissbitt konstatoval, že přechod od průmyslové k informační společnosti má tyto rysy: „je to ekonomická realita, ne intelektuální abstrakce, tempo sociální změny zrychluje pokrok v informační a komunikační technice, nové technologie jsou nejprve uplatněny v průmyslové výrobě a pak vytvářejí nové produkty, procesy, a konečně technika informační éry není absolutní – rozvíjí se nebo ztroskotá podle principu High Tech/High Touch“ (1) [Naissbitt 1982: 45].

Základní posun v koncepcích „informační“ společnosti je možno spatřovat v návrhu takové reformní strategie adaptace, která respektuje fyzické meze růstu a v níž předpona „post“ neznamená jednoznačnou linearitu dalšího kvantitativního ekonomického extenzivního růstu. V různé míře se tedy projevují pragmatické reflexe na „globální debatu“ v rámci výzkumu budoucnosti. Nové je rozpracování některých aspektů souvisejících s reálnými trendy utváření vědecké výroby a nového typu technického způsobu výroby na bázi informatizace, automatizace a robotizace.

A konečně výrazným momentem se stává snaha o aktualizaci místa a role člověka v těchto procesech: na jedné straně se udržuje pojetí nutnosti „adaptace“ člověka na vědeckotechnické změny podmínek života společnosti, na straně druhé roste vědomí potřeby odstranit „vnitřní“ limity člověka, rozvinout lidský potenciál. Samo pochopení jeho obsahu je však velice rozmanitou a kontroverzní problematikou.

Ani „informační“ teorie se nemohou vyrovnat se sociálním konfliktem v novém tvaru naléhavosti a rozporuplnosti cílů, potřeb a podmínek rozvoje člověka a lidského potenciálu.

V pojetí lidského potenciálu existuje poměrně naivní optimismus řady prací o informační společnosti, kdy například Y. Masuda [Masuda 1980: 170] předpokládá vyřešení všech sociálních problémů a harmonii osobnosti a společnosti v důsledku komputerové revoluce; J. Naissbitt zase (podobně jako např. A. Toffler) uvažuje o radikálním pokroku v rozvoji kvality života na bázi plurality voleb a elektronizace sociální komunikace individua apod. – podmíněný ovšem v podstatě instrumentálním pojetím rozvoje lidského potenciálu, v němž je stále silný akcent technokratického „technologického imperativu“ lidského přizpůsobení. Tito autoři obcházejí reálné tendence dehumanizace, s nimiž jsou trendy informatizace či automatizace na bázi mikroelektroniky za kapitalismu spojeny, jejich ambivalenci v přemě-

nách podstaty práce a prohloubení odcizenosti života civilizovaného člověka.

Obdobně jako Masuda a jiní se Naissbitt domnívá, že s tím, jak „dochází k přesunu od industriální k informační společnosti, bude člověk stále více využívat sil svého mozku k tomu, aby tvořil, a nikoli svých fyzických sil,“ a že běžně používaná technika ve společnosti (kde ústřední místo zaujímá počítač – nikoli již automobil) bude „podporovat a rozšiřovat lidské duševní schopnosti“. Až se podaří vytvořit dostatek pracovních příležitostí a vzrostou investice do nových perspektivních oborů spjatých s informatizací, bude nutno podle autora řešit problémy „vyrovnávání lidského elementu se spoustou nové techniky“. Největším problémem přitom bude „vytvářet pro lidi možnost pracovat“. V informační společnosti jistě vzniknou nové profese a pracovní místa – ne každý člověk však asi bude schopen plnit nároky nové techniky, přičemž „struktura profesí společnosti směřuje již dnes od typů dělník, rolník, úředník k integrovanému typu technik“ [Naissbitt 1982 : 249–250].

Problém vyrovnávání lidského a technologického rozvoje je charakterizován jako „způsob, jímž lidé reagují na techniku“ a „kdekoli je do společnosti zavedena nová technika, musí vznikat lidská protiváha, odpověď – „vysoký dotyk““ (High Touch). Pokračování tendence k nové instrumentalizaci člověka vyvolává nové společenské potřeby v podmínkách lidského života. To přiznává J. Naissbitt například když konstatuje, že „čím více bude ve společnosti techniky, tím více budou lidé cítit potřebu být spolu... tím více budou chtít být lidmi“ [Naissbitt 1982 : 39, 45, 46].

Na druhé straně je však velmi příznačná často opakovaná a otazníky provázená teze západních prognóz o nejasnosti perspektiv zaměstnanosti a nezaměstnanosti, kvalifikace a rekvalifikace v budoucí „informační“ společnosti, podmiňujících existenci lidské práce a růst potenciality jejich tvořivých prvků. Tato zásadní nejasnost a otevřenost souvisí mimo jiné také s instrumentalizací lidské aktivity v kapitalismu. Ostatně ani sama tvořivost není dána zdaleka pouze či především bezprostředním vztahem člověka a techniky. Buržoazní koncepce jsou v tomto ohledu stále poplatné některým mýtům technicismu s jeho domněnkou o přímém vlivu techniky na člověka a společnost.

Silný instrumentální moment nacházíme v samotné Naissbittově rovnici High Tech/High Touch, když například uvádí, že v „informační“ společnosti nebudou patrně vůbec moci pracovat dnešní absolventi amerických škol „zápolící s aritmetikou a pravopisem“, ani „nekvalifikovaní nezaměstnaní odpadlíci, kteří nemohou ani dnes najít práci ve starých oborech“ [Naissbitt 1982 : 250].

Naissbitt zde prozrazuje to podstatné, o co ve skutečnosti jde : o charakter kapitalistického vztahu koupě a prodeje lidské práce, schopnosti pracovat. Tento vztah se nemění změnou typu techniky. V tomto vztahu – jak ukázal již Marx – je člověk jako individuum určován svou pracovní silou, schopností či neschopností pracovat. A právě o *charakter, kvalitu této schopnosti* kapitálu do jisté míry jde v prognózách a projekcích sladění člověka a „vysoké techniky“. Problémy tuší ti, kdo si lámou hlavu, jak kompenzovat nezaměstnaným lidem práci v situaci, kdy turbulence vědeckotechnických přeměn výroby učiní přítomnost většiny lidí ve výrobě zbytečnou.

Tak například A. King se domnívá, že v souvislosti s vytlačováním člověka z výroby je nezaměstnanost dočasným, přirozeným a nutným procesem na cestě, v níž ztratí práce v tradičním smyslu své historické tvary prostředku k výdělku a stane se doménou seberealizace. Ve scénáři nazvaném „Utopie“ soudí, že ekonomicky produktivním elementem lidského života se stane sebevzdělávání, prohlubování rozmanitosti aktivit, včetně sekundárních zaměstnání, osvojování nových schopností a technik zprostředkovaných učením“. Vše má tedy záviset na růstu jednotlivce a jeho sociálním učení – na tom, jak postoupí „od získání informace pomocí množství různých médií k pochopení a rozvíjení intelektuálních schopností,

jež budou nezbytné pro fungování a rozvoj automatizovaného průmyslu jako zdroje udržování celého systému“ [King 1982 : 44–46].

Je stále jasnější, že kapitál se musí přizpůsobit jak šíření nových technologií, tak i procesu hodnotových změn lidí a novému typu pracovních sil se složitější motivací. Prognostické analýzy proto jednou akcentují adaptaci člověka k podmínkám technologických převratů – podruhé však také adaptaci a restrukturalizaci sociálního systému k vnitřním změnám v člověku, ke změnám jeho hodnot, včetně změn v hodnotách práce. Přitom stále více působí latentní hrozba sociálních důsledků růstu nezaměstnanosti a neschopnosti sociálního systému kapitalismu řešit rozpory práce a kapitálu. Stále častěji slyšíme teze o tom, že „technické změny probíhají rychleji, než se adaptují sociální instituce“, i o tom, že „je nutno se adaptovat na změny společenské role práce, jinak při drastické nezaměstnanosti hrozí nebezpečí eskalace třídního boje“ [Porter 1986 : 28]. Alternativou se proto jeví „řízení“ procesů technické a sociální změny s využitím nové „sociokultury“, charakterizované růstem participace lidí v práci a sociálních institucích, v přístupu k řízení.

Lidský potenciál a hodnoty práce

Analýzy hodnotových změn a jejich obsahu se shodují v akcentování nového stupně souladu mezi individuální seberealizací a smyslopříjemnou prací člověka. Podobně jako například Yankellowich mluví o nové vznikající společenské etice, hovoří P. Pascarella o potřebě a vzniku nové pracovní etiky, jež by nahradila typ „protestantské etiky“, tj. odříkání a tvrdé práce minulosti, i „nový hedonismus“ neomezené eskalace potřeb současnosti. Hodnota smyslopříjemné práce, v níž může člověk rozvíjet své kvality a schopnosti, je hlavní lidskou potřebou, soudí Pascarella [Pascarella 1984].

Práce je ústřední hodnotou lidského života, protože má potenciál splnit celou řadu potřeb. Avšak negativní, úzce ekonomické pojetí práce jej otupuje – individuum je nuceno využívat jen část svého potenciálu, hledat seberealizaci mimo práci. Prázdná pracovní místa posilují prázdnotu života a často lidi nutí k „neaktivitám“, jež nepřispívají jejich rozvoji, nebo k úniku z reality [Pascarella 1984 : 24].

V práci proto podle Pascarely existují jak typy lidí, kteří jsou vysoce motivovanými „snílky“, tak i typy „nesnů“, kteří chtějí nabídnout co nejméně. Vysoce motivovaní často v práci nacházejí příliš malý prostor k rozvoji a růstu. Ti, kdo nejsou schopni snít, nehledají v práci samé nic. Oba typy potřebují orientaci a cíl, pro něž by pracovali a věřili mu.

„Ignorovali a neřešili jsme morální aspekty práce – dovolujeme si přepych zaměstnávat lidi jen pro peníze – dáváme jim bezduché úkoly a podporujeme v nich únik z reality.“

Pascarella hledá historické příčiny, jež jsou podle něho ve ztrátě vazby industriálního systému a protestantské etiky – v tom, že „pojem práce jako duchovního povolání zmizel spolu s mechanizací práce v masové výrobě“. „Význam práce se utilitarizoval, a to, co bylo kořenem industrializace, bylo jí samou rozloženo“ a došlo až k současným jevům spotřební etiky pod heslem „více je lépe“. Na této etice spotřeby jsou postaveny také všechny velké instituce, jež nemohou obnovit etiku a disciplínu lidské práce.

S tím, jak bude „stále víc lidí hledat práci odpovídající jejich hodnotám seberealizace a vztahu k ostatním, poroste také význam duchovní dimenze práce“ [Pascarella 1984 : 31].

Pro novou pracovní etiku jsou podle Pascarely příznačné momenty „rostoucí nezávislosti a soběstačnosti lidí, chápaných již nikoli jako mechanismy ekonomicky reagující na vnější podněty, ale jako složité individuální bytosti, které rozšiřují své představy o sobě od materiálního komfortu k zájmu o smysl života, o obsah a kvalitu věcí, významů i vztahů, od stálosti k potenciálu, od informace k pochopení a porozumění, od moci nad jinými ke sdílení

moci. Člověk má mnohem vyšší potenciál, než se dosud soudilo. Jde o schopnosti člověka přesáhnout fyzickou techniku a využít ji k humanizaci života společnosti jako nástroje řešení hodnotových problémů, „nikoli velkého klacku, jenž nás utluče“ [Pascarella 1984 : 85].

Také M. Fergussonová považuje práci za ústřední problém lidské a sociální „transformace“: „V novém paradigmatu je práce hybatelem transformace – práce umožňuje člověku plnou angažovanost v životě“ a člověk, který nalezne smysl své práce, poslání, hledá možnosti, jak sladit práci a své přesvědčení – hledá smysluplnou práci, nikoli profesi nebo zaměstnání. Tak se mění lidské vnímání práce v souladu s osobním životem a etikou i sociálním kontextem. Fergussonová je optimistická: „nové postoje mění každodenní zkušenost, práce se stává rituálem, hrou, disciplínou, dobrodružstvím, učením a uměním – se změnami percepce je možno nalézat smysl v jakékoli lidské činnosti . . . stres z neznámého se mění v trpělivost a důvěru, když pochopíme, že změna je přirozený řád věcí – pak jsme méně zneklidnění potřebou přeměn v naší práci, ve způsobech vytváření nového, rozvíjení svých schopností. Potřeba inovovat se stává výzvou, nikoli hrozbou“ [Fergusson 1982 : 379]. Autorka hovoří o lidském potenciálu jako o „spícím genu“ latentní kapacity, kterou je možno u lidí uvolnit určitými motivacemi a podmínkami, například v řízení organizací, ve využití pružných struktur, v přizpůsobení lidským potřebám. V řízení a organizaci je třeba rozhodných změn.

Produktivita práce je argumentem pro rozvíjení lidské potenciality práce pro Pascarellu, jenž akcentuje zejména podmínky pro zvyšování účasti pracujících na řízení a demokratizaci řízení a vedení. Práce člověka by měla vyjadřovat stimuly k růstu člověka, jeho potenciálu tvořivých sil, neboť perspektivy ekonomického vývoje závisejí na využití lidského potenciálu a humanizace řízení na základě růstu participace lidí jako individualit i společenských bytostí.

W. Halal konstatuje zase potřebu sladění lidských hodnot a cílů „autonomie a nezávislosti s ekonomickými cíli růstu produktivity na bázi změny vztahů práce a managementu a růstu podílu pracovníků na odpovědnosti za výsledky i na zisku“ [Halal 1986 : 185].

Z hodnotových změn vyjadřujících potřebu rozvoje lidského potenciálu vyvozují mnozí autoři vznikání nového typu „aktualizovaných jedinců“. Jsou to ti, kteří již mají hodnoty osobního rozvoje, říká americká autorka M. Sinetarová – ve své pracovní motivaci vycházejí spíše z vnitřních než vnějších zdrojů. „Je to, jako by tisíce individuí nalezlo a odhalilo schopnost cítit své vlastní hodnoty a potřeby, objevilo sebe sama, vlastní já a usilovalo o jeho sladění s pracovními i životními aktivitami“. Primární hodnotou této lidské aktualizace je sociální odpovědnost, snaha sladit vlastní zájmy se zájmy druhých a jejich dobra. Aktualizovaný člověk je podle této autorky pracovníkem zítřka, je uvědomělý, nezávislý, samostatný a tvořivý. Vlastní činnost nespojuje s jednotlivým zaměstnáním, jedná podle cílů své životní seberealizace. Podnikaví, tvořiví a aktualizovaní pracovníci potřebují ve své práci autonomii a viditelný úspěch, definovaný něčím více než penězi – smysluplným uspokojením životní potřeby seberealizace, nejen kariéry, ale například také dostatečného volného času pro své záliby, pro rodinu a přátele. M. Sinetarová soudí, že rychlý růst počtu takových pracovníků vytváří velkou výzvu pro vedení a řízení organizací, jež musí více experimentovat s různými formami „tvůrčí kompenzace“. Navíc budou takoví pracovníci stále potřebnější pracovní silou a bude nutno počítat s tím, že se jen těžko budou chtít vázat na jedno stálé zaměstnání. Proto narůstá potřeba inovačních cest zvyšování přitažlivosti práce pro lidi, kteří cítí, že „peníze nejsou vše“ a rozhodující je pro ně individuální autonomie jako „hodnota, odměna i stimul“ [Sinetar 1987 : 27].

M. Fergussonová zas uvádí příklady trendu „měnící se povahy práce“, jehož rysy jsou zejména tyto: nový druh zaměstnanců hledajících práci v souladu s jejich osobními hodnotami, větší pružnost pracovní doby a typu práce, více spolupráce mezi vedením a pracovníky, nehierarchické organizační struktury, vytváření pracovního prostředí srovnatelného s fyzic-

kým a duševním zdravím. Fergussonová konstatuje, že tyto „externí změny jsou plodné, ale nestačí. Lidé, kteří zvolili cestu svého vnitřního rozvoje, se obracejí k metodám seberealizace. Osobní rozvoj se stal doplňkem obohacování práce a humanizace pracoviště. Velkou cenu mají pracovníci, jimž skutečně v práci o něco podstatného jde, mají vysoké cíle (high intention). Tyto vysoké cíle nemohou koexistovat s nízkými představami o sobě. Jenom ten, kdo roste a je motivován, může přispět synergii organizace . . . Plně fungující zaměstnanec se zdravým sebevědomím je pravý poklad pro podnik, již nyní mnoho společností začíná chápat rozvoj potenciálu zaměstnance jako součást své společenské odpovědnosti a snaží se využívat poznatků z oblasti vědeckého výzkumu vědomí k posilování tvořivosti“ [Fergusson 1982 : 385–387].

Vědeckotechnické změny v podmínkách práce, podmíněné růstem pronikání vědy a růstem její složitosti, jsou již také spojovány s hodnotovými přeměnami. W. Halal například konstatuje, že rostoucí podíl „quasi – vědeckých profesí“ vyžaduje samostatnost myšlení a jednání a nemůže v nich být uplatňován „autoritativní diktát“. Na druhé straně vznikající nová pracovní etika seberealizace přináší stále více potřeby a příležitosti „pro seberozvoj, růst, autonomii a právo spolurozhodovat“. Halal uvádí, že nikoli „všichni, ale jádro pracovních sil dnes aspiruje na dosažení typu profesionální autonomie, dosud vyhrazené jen malé skupině podnikatelů, politiků, vědců, umělců“ [Halal 1986 : 117]. Dále však tuto skupinu nerozebírá a ani blíže neurčuje „jádro“. Soudí však, že lidé s hodnotami nové etiky „méně je lépe“ vytvářejí pro řízení velmi složitý sociální systém pracovní síly. A čím více ekonomická činnost lidí směřuje od rutinizovaných operací k využívání jemných informačních systémů řízení složitosti lidské práce a vztahů, tím více místo „ekonomického člověka“ vzniká „prototyp intelektuálního člověka, jenž je ovládán primárně nikoli fyzickými, nýbrž sociálními a intelektuálními zájmy a potřebami“ [Halal 1986 : 122].

Všichni autoři se víceméně shodují v tom, že šíření hodnot seberealizace a rozvoje lidského potenciálu vede k novému typu subjektu pracovníka, jenž je samostatnější a podnikavější. Mění-li se obsah potřeb a zájmů lidského života a jeho aktivity, musí se měnit také celá praxe vztahů mezi lidmi, celá podoba sociální podmíněnosti jejich jednání. Buržoazní koncepce tuto podmíněnost zcela nepopírají, ale redukuje ji na určité jevové formy – například komunikaci, organizační a institucionální struktury.

3. Lidské styky a podmínky rozvoje tvořivého potenciálu

Koncepce informatizace velmi často ztotožňují totalitu lidských styků a vztahů ve společnosti s procesy komunikace. Tak například J. Naissbitt parafrázuje D. Bella, když konstatuje změnu, k níž dochází v procesu utváření „informační“ společnosti, ve které „poprvé v civilizaci“ začíná dominovat vztah nikoli člověka s přírodou a s umělou přírodou, nýbrž vzájemný styk mezi lidmi, jejich interakce, což „geometricky rozšiřuje osobní směny ve všech formách interaktivní komunikace [Naissbitt 1982 : 18].

Další autor konstatuje, že „informační přenos na bázi komputelizace je alternativou utváření společenské zkušenosti“ a „sama lidská interakce se díky počítačovým sítím nesmírně zrychluje, poskytuje širší volby a více poznání“ [Halal 1986 : 123].

Základním problémem je podle francouzského prognostika M. Godeta „konflikt mezi značnou flexibilitou na straně techniky (např. robotizace a automatizace) a nepružností sociálních struktur a chování institucí a lidí“ – investice do techniky jsou neplodné pokud „nejdou doprovázeny dalekosáhlou organizační změnou“ a „nezávisí na dalším rozvoji investic do člověka“. Je třeba se zbavit „technokratických iluzí“ jednostranných investic do techniky, říká Godet [Godet 1986 : 369–375].

V intencích sladění technické a sociální, lidské změny je v soudobých buržoazních koncepcích uvažováno o souvislostech komputelizace, informatizace (zejména šíření aplikací osobních počítačů a elektronických komunikačních a datových sítí) s institucionálními a organizačními podmínkami rozvoje lidského potenciálu.

Zejména jde o zotřetí protikladu rigidity byrokratické organizace, řízení na bázi hierarchie a centralizace na straně jedné – a potřeby uvolňování prostoru pro větší autonomii, pružnost, podnikavost, inovaci na straně druhé. Inovace je přitom chápána jako sociální potenciál lidské aktivity a individuality.

Široké společenské využití mikroelektroniky, zejména osobního počítače, podle četných názorů podporuje spíše tendenci k větší autonomii a decentralizaci. Mikropočítače se mnoha autorům jeví přímo elementem rozrušování hierarchií.

Také nové společenské hodnoty vyjadřující rostoucí potřeby seberealizace navozují potřebu živější a bezprostřednější (horizontální spíše než hierarchické) komunikace lidí a jejich aktivní účasti ve vztazích řízení, výroby a spotřeby na trhu, ve službách, vztazích s klienty, ve vztahu různých zájmů v politickém a komunálním životě apod. Nové potřeby vyžadují růst přímých a zpětnovazebných obousměrných vztahů mezi lidmi, organizacemi a institucemi a jsou velkou výzvou zpochybňující relevanci dosavadních velkých centralizovaných a nepružných organizací společenského života člověka (např. podniků, politických stran, vlád, škol či nemocnic). Organizační systémy byrokracie nevytvářejí stimulativní klima pro efektivní využití „vysoké“ techniky i „vysokého“ rozvoje lidského potenciálu tvořivosti.

Tak například D. Yankellowich konstatuje palčivý problém stavu společenských institucí a byrokracii označuje za „hnilobu“ podřízené jedince „anarchii institucí“, která je nebezpečnější než anarchie lidských individuí. Byrokracie tím, že jedná „jako zákony pro sebe“, ohrožují celou civilizaci: „Je třeba uskutečnit jeden z největších úkolů od zahájení vědeckotechnické revoluce – prorazit železnou klec racionalizace a instrumentalismu – tak aby se průmyslová společnost stala místem zdravým pro růst člověka“ [Yankellowich 1981: 262].

P. Pascarella, který chápe pojem lidského potenciálu jako rostoucí objem hodnot seberealizace člověka v práci a zároveň jako efektivní prostředek zvyšování praktické efektivnosti, konstatuje „problém v tom, jak optimalizovat uvolnění lidské energie rozvoje životních schopností“... neboť „dosavadní instituce společnosti, včetně průmyslu, nejsou vhodně strukturovány pro plný rozvoj lidského potenciálu“ [Pascarella 1984: 112–113].

Navíc silně působí organizační a institucionální bariéry. Masivní organizační systémy žijí svým vlastním životem, ovládají lidi a přitom neslouží jejich skutečným potřebám a zájmům. Tyto systémy vznikly v jiných podmínkách, kdy šlo o zvyšování průmyslové produkce, a práce lidí spočívala především na fyzických úkonech a nižší vzdělanosti. Vědeckovýzkumné změny práce i výroby – rostoucí význam informačních technologií – narážejí na institucionální bariéry. „Zastaralé institucionální struktury, v nichž se stále odehrává ekonomický a sociální život společnosti, vedou všeobecně k byrokracii“ a „útlumu v podnikavosti“ a k „institucionální skleróze“ [Halal 1986]. Ve svém vzájemném působení vytvářejí složité institucionální systémy labyrint sobeckých, úzkých a krátkodobých zájmů. Proti „institucionální skleróze“ a krátkodobým zájmům „kultury narcismu“ vyrůstá „zdola“, zejména ve skupinách intelektuálních pracovníků a odborníků, „tiché spiknutí“ (2) požadující redefinování hlavních sociálních institucí – včetně tzv. velkého byznysu.

Proti hierarchickým strukturám typu pyramidy je zdůrazňována větší výkonnost a pružnost horizontální síťové struktury vztahů mezi lidmi s větší vzájemnou rovností a věcností pozic stejné zainteresovanosti, analogická s počítačovými sítěmi. Vznikají produktivnější vztahy posilování spolupráce mezi lidmi. Krize institucí buržoazní společnosti je doprovázena vznikáním živelných sociálních hnutí, společenství a seskupení, nazývaných „sítě“ (networks).

Tyto „sítě“, považované za soudobý ekvivalent kmene či rodu, např. M. Fergussonová označuje za „protilátku odcizení“, jež je umocňována elektronickou komunikací, zbavena starých vlivů rodiny a kultury a „poskytuje jednotlivci citovou, intelektuální, duchovní i ekonomickou podporu. Je to neviditelný domov, mocný prostředek změny zaměření institucí, hlavně vlády“ [Fergusson 1982 : 231].

Alternativy byrokratické organizace vyzdvihuje také J. Naissbitt : „Nezdar hierarchií při řešení lidských problémů vede ke komunikaci lidí mimo organizace a to je první krok k formování sítě jako velmi efektivní organizační struktury. Je tvořena diagonálně a trojrozměrně lidmi, kteří jednají jako vrstevníci a jsou spojováni informací, jež plodí vztahy rovnosti. Spontánně odpovídá lidské potřebě sounáležitosti. Horizontální vztahy mezi lidmi umožňují celistvý interdisciplinární přístup k problémům i k lidem“ [Naissbitt 1982 : 196].

Podle Naissbitta přinášejí formy neformální komunikační sítě přesun moci z vertikály do horizontály, enormně osvobozují jednotlivce. Zatímco hierarchie produkují stresy, napětí a nenávisť mezi lidmi, v rámci neformálně komunikační sítě se lidé navzájem kultivují a obohacují. Největší morální odměna v takovém sociálním klimatu plyne z obohacení druhých a nikoli z toho, „jak na ně vyzrát“ [Naissbitt 1982 : 205].

V souvislosti s potřebou přeměn organizačních a institucionálních struktur lidského sociálního jednání se hovoří o *maticové formě organizace*, jež představuje *nový druh podnikatelské organizace*. Sjednocuje různé typy jednotek, jež se vzájemně prostupují. Je charakterizována jako „vícenásobný povelový systém“. Pokud vzniknou v organizaci pouze dva povelové systémy, které jsou simultánní a kontrolují zároveň všechny jednotky, pak nejde o zpružnění, ale naopak vznikají jen dvě byrokracie namísto jedné a produkují větší rigiditu a konflikt mezi inovací a udržováním řádu. Růst složitosti prostředí organizace pak vede k dalšímu zvyšování kontroly a dozoru, znásobuje iluzorní snahy o informovanost o všem ve snaze „spočítat všechny kapky deště“. To znovu zvyšuje rigiditu a složitost organizace a řízení – množství výkazů, hlášení, časových ztrát a nekonečných direktiv. Každé neobvyklé myšlení je podezřelé, roste sterilita, klesá inovace, je potlačován tvůrčí nesouhlas. Vedoucí se obklopují sterilními kývači na úkor lidí s novými nápady a myšlenkami.

Návrhy na řešení přicházejí s kombinací přesné kontroly práce se svobodnou činností stanovenou smluvně. Psychologie organizace má být zaměřena na výsledky, inovace, angažovanost. Celou organizaci je třeba účelně rozčlenit na malé jednotky, schopné sebeřízení. Za hlavní předpoklad kreativního podniku je považováno to, aby cíle byly objasněny všem pracovníkům, avšak jejich realizace probíhala v malých skupinách, soustředěných kolem vysoce motivovaných tvůrčích osobností.

Změny obsahu hodnot jednotlivců i celé společnosti působí na obsah podnikání a jeho ideologii ve směru „humanizace cílů a sociální odpovědnosti“, překonání konfliktu zisku a společenských cílů. Podle koncepcí „informační společnosti“ se „pyramidy celých organizací dnes hroutí“ a ekonomické krize nutí korporace, aby propouštěly úředníky a střední vedoucí kádry a nahrazovaly je počítači a roboty, automatickými informačními systémy. „Tak se hroutí základna a střed pyramidy“ [Halal 1986 : 118]. Řešení problémů byrokratické „organizační a institucionální sklerózy“ se tak zdá být podmiňováno živelností procesu nutícího k stále širšímu intenzivnímu využití „vysoké“ techniky. Je však jasné, že *sama technika nemůže změnit cíle a zájmy „vrcholu pyramidy“ a může se stát nástrojem další koncentrace moci a prosazování dílčích zájmů. Otázka, k jakým cílům bude využito vysoké techniky i růstu lidského potenciálu, se tím reálně neřeší. A tak se dochází k soudům typu : „je nutno redefinovat velké organizace, jež nejsou schopny samy se změnit a bude nutno je k tomu donutit zvenčí“* [Halal 1986 : 274]. Na druhé straně je zdůrazňována hodnotová podmíněnost změn organizace a systému řízení: „K tomu, aby se změnil systém řízení od

hierarchie k participaci, se musí změnit lidé – musí proběhnout tichá revoluce v podniku“, podnik se mění „zevnitř“ – soudí P. Pascarella [Pascarella 1984 : 113].

Na previzi širší kulturní změny hodnot lidí navazují také představy o novém „transformovaném“ kapitalismu. Vycházejí z toho, že „vnitřní“ změna člověka, „tichá revoluce“, způsobí také širší přeměnu v ekonomickém a sociálním chování a povede ke změně postojů kapitalistického podniku a podnikání, v nichž na místo zisku a konkurence nastoupí motivy „veřejného blaha“ a orientace na potřeby ostatních a spolupráce různých subjektů. Projektuje se sociální odpovědnost podnikání respektující lidské hodnoty kvality života, demokracie, účasti na rozhodování, individuální nezávislosti, vztahů spolupráce mezi lidmi jako směr řešení soudobých krizových rozporů buržoazní společnosti.

Stále více je přítom využíván pojem „sdílení“, jenž navozuje normativní požadavek spolupráce mezi lidmi místo konfliktu, účasti na řízení, demokratizace vztahů. Vznikají různé představy o transformaci sociálního systému, o historickém přesunu mocenské struktury ve společnosti a o potřebě vytvoření životaschopnějších institucí. „Sdílení“, účast – jako stále univerzálnější působící principy sociálního života – mají za cíl zmenšit ztráty a plýtvání lidské energie a rozvoje lidského potenciálu, odstranit různé deprese v obsahu práce člověka, napomáhat plnějšímu způsobu života atd.

V souladu s těmito trendy vznikají reformní koncepce překonání krizovosti státně monopolní regulace a demokratizace kapitalismu. *Normy sdílení, účasti* mají přítom sehrát roli nového regulátoru sociálního jednání – například sdílení manažerské moci, což by umožnilo vytvořit nové instituce stimulující rozvoj lidského potenciálu „řízené cíli a potřebami lidí“ a zvýšení produktivity práce [Halal 1986 : 198].

Vzniknou-li nové instituce spolupráce uvnitř kapitalistického podniku, jež jsou schopny produkovat inovace – domnívá se například W. Halal – „narůstá sociální produktivní energie“. Podnik nemá být státně regulován, ale musí se sám regulovat a při své činnosti respektovat společenské zájmy, potřeby a hodnoty lidí: zaměstnanců, zákazníků i veřejnosti. Tato seberegulace znamená také spolupracovat s lidmi a „cíle zisku vtělit do širší syntézy“ na základě „společenské smlouvy jako lepšího způsobu, jak vydělávat peníze“ [Halal 1986 : 242]. Jde tu o jakési „umravňování“ kapitalismu, společenskou a etickou korekci zájmového konfliktu. Nový typ ekonomického růstu nemá vycházet z úzkých zájmů tisku, ale má se rozvíjet „v rámci širší vize založené na hodnotách lidského společenství“. Ekonomika již nemá být „bojištěm konfliktních potřeb a zájmů, kde silní porážejí slabší“ [Halal 1986 : 234].

Proto má každý podnik, organizace podporovat „tvorbu ducha participace“ jako filozofie sdílení hodnot a stávat se „demokratickým podnikáním“, jehož motivacemi jsou sdílení moci, odpovědnosti, potřeb, zájmů, cílů i „důvěry a vlastnictví“: podnik nového typu vymezuje autor jako „symbiotickou pospolitost“.

Mezi jednotlivými subjekty této symbiotické pospolitosti se mají vytvářet vztahy spolupráce, vzájemného obohacování a růstu produktivnosti. Autor je přesvědčen, že seberegulace podnikání může zajišťovat jak respektování sociálních potřeb, hodnot a odpovědnosti, tak i svobodu inovace a podnikatelskou iniciativu: byznys má sloužit zájmům celé společnosti a udržet si zároveň pružnost svobodného podnikání. „Demokratické svobodné podnikání je systém kooperace i soutěže“ [Halal 1986 : 291–292]. Řízení podniku zvýší svou vlastní konkurenceschopnost jen tehdy, bude-li „plně orientováno na člověka“ [Porter 1986 : 14] a tehdy, jestliže ve své organizaci „stále více přenáší odpovědnost rozhodování na jednotlivé lidi, a nikoli na schůze a výbory, podporuje a vyžaduje u jednotlivců inovativnost, tvořivé myšlení, vytváří konsenzuální systém rozhodování, kdy každý jedinec je entitou použitelného lidského kapitálu, jenž se znásobuje“ [Raymond 1986 : 15–16].

Buržoazní koncepce informační společnosti a uvolnění lidského potenciálu přiznávají nutnost revolučních změn ve výměně látek mezi přírodou a společností, v technickém způsobu výroby i ve struktuře produktivních sil (přesun od ekonomie masy hmotných a lidských zdrojů k ekonomii „věděni“, informace, od kvantity ke kvalitě atd.) a v souvislosti s tím si uvědomují nezbytnost přizpůsobit těmto revolučním změnám institucionální základy společnosti, normy a hodnoty životního způsobu. Velmi dobře chápou, že nová struktura výrobních sil vyžaduje také novou strukturu výrobních společenských vztahů, že konkrétní historická změna například ve zvědečlování výroby (tj. zejména ve zdokonaleném uplatňování vědy jako produktivní společenské síly) vyžadují „nového člověka“ s daleko širšími potenciálními dovednostmi, ale také to, že již současný člověk na současné úrovni výrobních sil obohacuje své sociální potřeby a požaduje změnu svého postavení ve společenském výrobním procesu, jedná podle jiných hodnot, než je vnější orientace na hmotný-zisk a uspokojení životní úrovně v rámci masové spotřebitelské morálky. Je paradoxní, že toto poznání je namnoze interpretováno v duchu obrody kapitalistického „ducha podnikavosti“, a zároveň příznačné, že logické vyústění tohoto rozvoje bohatších potřeb lidské emancipace v *potřebě revoluční změny společenských výrobních vztahů jako teprve radikální podmínky pro skutečnou změnu postavení člověka ve společnosti* je ignorováno.

Individualizovaný rozvoj lidského potenciálu je spojován s utvářením podmínek participace, jejíž „ideální“ podoba se kryje s „ideálním prototypem“ pracovníka – podnikatele, jenž tím, že pracuje pro podnik, v němž se může tvořivě seberealizovat, pracuje i na sobě, na svém vlastním „růstu“. Takto má vzniknout zbrusu nová motivace, založená na individuálním vědomém ztotožnění s cíli podniku, na sjednocení zájmů podniku a jeho zaměstnanců – nikoli na ekonomickém přinucení a adaptaci jedince organizačnímu systému se striktně vymezenými pravidly jednání na principech byrokratické hierarchie. Má jít o změnu celé „filozofie řízení podnikání“ využívajícího širší konceptualizace člověka jako nikoli již prosté pracovní síly, jeho širších potřeb, cílů, zájmů a hodnot – nikoli již úzké ekonomické definice, z níž vycházela tradiční logika kompenzace odcizení penězi a konzumeristickou orientaci „materialistické“ hodnotové orientace.

Znovu jsou evokovány staré ideály amerického kapitalismu s důrazem na „selfmademanství“, nikoli však již na bázi akumulace kapitálu jako akumulace hmotného a peněžního bohatství, nýbrž na bázi akumulace kapitálu individuální schopnosti, „kapitálu lidského potenciálu“ a informace, s nimiž může jedinec podnikat. Je konstruován „ideální typ“ individuálního podnikatele, jenž podniká na základě rozvoje svého potenciálu uvolňování životní energie, typ pracovníka, jehož primární potřebou je životní seberealizace v práci i mimo ni. Stane-li se „kapitálem“ tento lidský potenciál, pak jeho rozšířená reprodukce může zvyšovat lidský rozvoj na zdroj společenského bohatství. Podmínkou pro to je však *zřejmě odstranění oddělování tohoto potenciálu od individua, k němuž dochází například cestou koupě a prodeje práce, pracovní schopnosti*. Sociálně ekonomické i politickokulturní stimuly rozvoje lidského potenciálu na bázi růstu úrovně osvojování poznání, informací, schopností a dovedností (např. v kontextu vědeckotechnických inovací) subjektem definovaným jen jako abstraktní individuum, jež směřuje hodnotu svého potenciálu na trhu práce, neruší toto oddělování. O tom však zmíněné koncepce nehovoří.

Byznysu jde přirozeně nikoli o nějaký altruismus a humanismus při realizaci ideálu lidské emancipace, ale o pružné přizpůsobení novým podmínkám ve společnosti a především o nalezení nových zdrojů efektivnosti a produktivity práce, o rafinovanější metody manipulace a exploatace lidské pracovní síly, potenciálu kreativity člověka k inovaci, iniciativě ve

spojení s vědou ve výrobě, kvalitě atd. Aby ulomil hrot sociálnímu napětí a antagonistickému konfliktu mezi pracujícími a „managementem“, kombinuje pracovní a odbornou participaci s rozšířením prostoru pro iniciativu, odpovědnost, s pružnou pracovní dobou, „podnikovou demokracií“ atd., rovněž s posilováním spoluvlastnického podílu zaměstnanců na „prosperitě“ podniku.

Soudobý kapitalismus tak počíná prosazovat vědu do soustavy výrobních sil nejen v technickém zprostředkování, ale i v sociálním a lidském zprostředkování. Čím více tyto síly dynamizuje, tím více vyvstává aktuálnost řešení otázky instrumentalit a instrumentalizace lidského života, potenciálu člověka. Tím více také dynamizuje i reálnou praxi emancipace člověka a spoluvytváří reálné podmínky rozvoje lidského potenciálu.

Nerovnoměrnost této dynamiky rozvoje výrobních sil (a to nikoli pouze v její materiálně technické povaze) vytváří také nerovnoměrnost procesů realizace, utváření a přeměny lidských potřeb a aktivit, jestliže kapitál zapojuje stále složitější techniku, jež vyžaduje jako zpředmětněná věda také vyšší kulturnost a úroveň lidské potenciality na straně práce. Proto vyvstává problém vyrovnání „lidského faktoru“ tváří v tvář sílící informační technologii pod heslem „vysokého styku“ člověka s „vysokou technikou“, jehož sociální dopad a obsah bude třeba řešit celospolečensky na bázi nové lidské kolektivity.

Při hlubší analýze současných buržoazních koncepcí lidského potenciálu se ukazuje, že kapitál se musí přizpůsobit jak vysoké technologii, tak i novým hodnotám lidí a novému typu pracovních sil se složitější motivací. Proto často titíž autoři jednou akcentují adaptaci člověka podmínkám technologického převratu, podruhé však rovněž adaptaci a restrukturalizaci sociálního systému, „sociální technologie“ na „vnitřní“ změny člověka, na změny jeho hodnot – včetně změn v hodnotách práce. Přitom stále více působí latentní hrozba problému nezaměstnanosti a neschopnosti sociálního systému kapitalismu řešit rozpor práce a kapitálu.

Růst požadavků svobodného sebeurčení člověka stojí proti objektivní tendenci kapitálu v úzkém soukromém zájmu využívat hmotné i lidské zdroje, a to stále intenzivněji a promyšleněji.

A v těchto intencích je také možno pochopit zásadní tendenci odklonu od technokratického imperativu adaptace člověka změnám techniky a organizace: problém vysokého styku techniky a člověka v soudobé etapě vědeckotechnického pokroku navozuje relativizaci a oslabení technologického imperativu přiznáním ústředního významu lidskému potenciálu, jenž obsahuje nejen osvojení vědy člověkem, ale také *adaptaci organizace a využití techniky člověku* a rozvoji jeho subjektivity potřeb, zájmů a hodnot. Jestliže koncepce tzv. informační společnosti vycházejí z premisy, že vývoj techniky, vědy a technologii se stává hybnou silou sociální změny a zároveň je historickou výzvou pro lidskou práci, strukturu institucí a hlavní hodnoty společnosti, pak zároveň konstatují, že změny potřeb a hodnot lidí podmiňují stále více samo využívání techniky a orientují změny sociálních institucí a organizačních modelů. Vzniká tak relativizovaný technicismus, neschopný odpovědět na mnoho otázek vznikajících v souvislosti s cíli a potřebami uvolňování lidského potenciálu.

Koncepce sociální inovace v podobě nové, „transformované“ organizace kapitalistického podniku, „adaptivní“, „tvořivé“ korporace, jež kombinují individualistický liberalismus se sociálně ekonomickými změnami nezbytnými v souvislosti s utvářením radikálně nového technologického způsobu výroby, reagují na pravděpodobnost růstu potřeby nového typu lidské pracovní síly. Tyto koncepce reflektují novou kvalitu lidského potenciálu, kterou bude kapitalismus využívat a kupovat – nyní již nikoli jednoduchou, mechanickou, ale spíše intelektualizovanou, inovativní, ne již v podobě direktivně-manipulovaného výkonu přesně vymezených rozdrobených operací, ale spíše celistvějších aktivit, nápadů, inovací a tvořivé iniciativy. Ve využití rozvojových potřeb člověka a jeho emancipace je nyní spatřován důležitý

a „nevyčerpatelný“ zdroj překonání současné krize kapitalismu a jeho historické „obrody“. V podstatě jde o racionální kalkul: jestliže nelze nekonečně využívat „konečné“ zdroje fyzické, je možno se přeorientovat na „nevyčerpatelný“ potenciál člověka a jeho kreativních schopností, mobilizovat jeho duchovní zdroje.

(1) Principem „High Tech/High Touch“ charakterizuje J. Naissbitt problém vytváření nové úrovně souladu mezi rozvojem vědy a techniky, uplatněním nových technologií a rozvojem člověka a společnosti. „High Tech“ (High Technology) je v angličtině běžně používaný termín pro „vysoké“ či „špičkové“ technologie – „High Touch“ je termín, který Naissbitt převzal z oblasti výpočetní techniky a označuje jím úroveň lidského činitele při využití a ovládnutí techniky. Cílem spojení obou termínů je snaha o překonání extrémních pólů technicismu a antitechnicismu v hodnotové sféře. V praxi má dosažení souladu mezi technikou a člověkem např. znamenat jak samozřejmost v přístupu k nové technice, k jejímu využívání, či stupeň lidského osvojení (které je stejně „běžné“ např. u osobního počítače či globální telekomunikační sítě jako u auta či telefonu), tak také mnohem větší dynamiku proměnlivosti a pružnosti v životě celé společnosti i v úrovni ovládnutí vědeckotechnické revoluce.

(2) M. Fergussonová např. hovoří o tzv. vodnářském spiknutí, jež vytváří neviditelnou síť spojující stále více lidí pod praporem kreativity, mírové spolupráce a vzájemného rozvoje člověka člověkem, s cílem uvolnění a rozvoje lidského potenciálu.

Literatura

- Bell, D.: *The Cultural Contradictions of Capitalism*. New York, Basic Books 1976.
- Fergusson, M.: *The Aquarian Conspiracy. Personal and Social Transformation in the 1980es*. London, Toronto, New York, Granada Publishing Ltd. 1982.
- Fromm, E.: *To Have or to Be?* London, Jonathan Cape 1978.
- Godet, M.: *From the Technological Mirage to the Social Breakthrough*. Futures 18, 1986, No. 3. Guilford (UK), Butterworth Ltd.
- Halal, W.: *The New Capitalism*. New York, J. Wiley 1986.
- Hawken, P.: *The Next Economy*. New York, Holt, Rinehart and Winston 1983.
- Interfutures OECD: *Facing the Future. Mastering the Probable and Managing the Unpredictable*. Paris, OECD Publications 1979.
- de Jouvenel, H.: *Evolution of Values and Ways of Life in Western Europe*. Futures 18, 1986, No 2. Guilford (UK), Butterworth Ltd.
- Kahn, H. et. al.: *The Coming Boom. Economic, Political and Social*. New York, Hutchinson 1982.
- Kahn, H. et al.: *World Economic Development 1979 and Beyond*. New York, W. Morrow 1979.
- King, A.: *Eine Neue Industrielle Revolution oder bloss eine Neue Technologie? In: Auf Gedeih und Verderb?* Wien, Europaverlag 1982.
- Masuda, Y.: *The Information Society as a Post-Industrial Society*. Tokyo, Institute for the Information Society 1980.
- Naissbitt, J.: *Megatrends: Ten New Directions Transforming Our Lives*. Warner Books 1982.
- Pascarella, P.: *A New Achievers. Creating a Modern Work Ethics*. New York, The Free Press – Macmillan 1984.
- Porter, A.: *Work in the New Information Age*. The Futurist 18, 1986, No. 5. Washington DC, World Future Society.
- Raymond, A.: *Management in the Third Wave*. The Futurist 19, 1987, No. 2. Washington DC, World Future Society.
- Sineta, M.: *The Actualised Worker*. The Futurist 19, 1987, No. 2. Washington DC, World Future Society.
- Yankellowich, D.: *New Rules: Searching for Self-Fulfillment In a World Turned Upside Down*. New York, Random House 1981.

О. Суша : К пониманию человеческого потенциала в современных концепциях «информационного общества»

Статья стремится к актуальному и критическому изложению значимых аспектов современных немарксистских концепций человека в условиях научно-технических преобразований с точки зрения тенденции освобождения и развития человеческого творческого потенциала как глобального общественного процесса, образующего новые интенсивные ресурсы качества образа жизни и воспроизводственного процесса. Рост значения обратного эффекта действия социального развития человека как неисчерпаемого ресурса богатства общества на процесс его воспроизводства, развитие новых передовых технологий и рост значения умственного творческого труда и знания обуславливаются реальным общественным контекстом отношений, создающим определенный, исторически конкретный простор человеческой самореализации.

Рассматриваются, главным образом, взаимосвязи трех проблемных областей: проблематики отчуждения и деятельного освоения мира, все интенсивнее связанной с ценностными изменениями перехода от гедонистских ориентаций массового потребления к деятельному участию в «новом качестве жизни», далее проблематики соотношения человека и новой технологии в процессе информатизации общества и проблематики преобразований социальной организации. Автор одновременно указывает, что наряду с неоспоримыми изменениями и новыми явлениями не меняется сущность капиталистической цели использовать ныне все больше человеческие ресурсы творческого потенциала не как количество частного труда, а как качество сознательной самостоятельной творческой деятельности. Интерес капитала противоречит потребностям свободного самоопределения индивида, несмотря на то, что он в его росте во все возрастающей мере нуждается с целью своего расширенного воспроизводства.

Summary

O. Suša : On the Notion of the human Potential in Present-day Conceptions of the "Information" Society

The aim of this paper is to present an up-to-date and critical account of the relevant aspects of contemporary non-Marxist conceptions of man under the conditions of scientific and technological changes, in view of the trends to disengaging and developing the human creative potential as a global social process conducive to new intensive resources of the quality of the way of life as well as of the reproduction process. The growing importance of the retrograde effect of the action of man's social development as an inexhaustible source of the wealth of society upon the process of its reproduction, the development of new high technologies, and the enhanced significance of creative intellectual work and knowledge are conditioned by a real social context of relations which forms a specific, historically concrete space for human self-actualisation.

Particular attention is paid to the interdependence of three problem areas: 1. problems of alienation and active appropriation of the world; these are more and more intensively connected with the value changes involved in the transition from hedonistic orientations of mass consumption to active participation and the "new quality of life"; 2. problems of man's relation to new technology in the process of the informatization of society; and 3. problems of changes taking place in the social organization. It is simultaneously pointed out that, apart from incontestable changes and new phenomena, the essence of the capitalist goal to utilize more and more intensively the human resources of the creative potential not as quantities of partial work but as qualities of conscious, independent, creative activity has not changed at all. The interest of capital is at variance with the needs of the individual's self-determination, notwithstanding the fact that its growth is increasingly required for its expanded reproduction.